

הערות והארות אחדות על מרד היהודים במצרים בימי טריאנוס

Author(s): א' כשר

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשל"ו), חוברת א (מ"א), pp. 127-138

Published by: [Historical Society of Israel/](http://www.jstor.org/stable/70053707)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70053707>

Accessed: 26/11/2011 11:47

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at

<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel/ is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

הערות והארות אחדות על מרד היהודים במצרים בימי טריאנוס

מאת אריה כשר

מרדם של יהודי מצרים בימי טריאנוס נמשך למעלה משנתיים, מאז קיץ 115 ועד לסתיו 117 לספה"נ. ממדי ההרס שזרעו המתקוממים היו גדולים ביותר, דבר שמצא ביטוי נמרץ, אם כי לא נקי ממוטיבים תעמולתיים והגזמות, בכתבי הקורות על אותם ימים ואף בתעודות שונות מתקופת ההתרחשות עצמה.

הנתונים שבידינו מורים כי אלכסנדריה רבתי נפגעה לא מעט. אמנם קביעתו של אוזביוס (*Hist. Eccl.*, IV, 2) בדבר חורבנה הכללי הינה מוגזמת, וכמוה גם הערכותיהם של אפיאנוס (*Bell. Civ.*, II, 90) ואורוסיוס (*Adv. Pagan.*, VII, 12, 7) בדבר השמדתם הכללית של יהודי העיר¹, אך אין ספק כי המאזן הסופי של הפגיעות היה לרעת היהודים. הידיעות הבטוחות ביותר לגבי נזקי החלק הלא-יהודי מורות על חורבנם של מקדש נמסים והסיראפיון², אך לא מן הנמנע כי נפגעו אף אתרים נוספים. למעשה, לא נהירים לנו די הצורך מהלכי המרד והתנגשויות הדמים בבירה המצרית. מצד אחד ניתן להתרשם, על סמך אחד הפאפירוסים (*CPJud.*, II, 435), כי כבר בקיץ 115 הובסו היהודים בקרב (*μνᾶχη*) וכי לאחריו השליט הצבא הרומי סדר בעיר³. אך כנגד זאת מלמדות תעודות פאפירוס אחרות, שלא כונסו בקורפוס הפאפירוסים היהודיים, על 'מהומה ומבוכה בעיר' (*θόρυβος και ἀτασασία τῆς πόλεως*) שהצריכו עמל רב כדי להשקיטן; מה עוד שמורות הן על כוננות צבאית מוגברת בעיר ובסביבתה ועל גיוס טירונים חדשים וריכוזם בה⁴.

1 עיין: א' צ'ריקובר, היהודים במצרים בתקופה ההלניסטית-רומית לאור הפאפירולוגיה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 164–166 (להלן — צ'ריקובר, היהודים במצרים).

2 עיין: Apianus, *Bellum Civile*, II, 90; A. Rowe, A contribution to the Archaeology of the Western Desert, IV (The Great Serapeum of Alexandria), *Bulletin of John Rylands Library, Manchester*, XXXIX (1957), p. 496; idem, The Famous Solar-City of On, *Palestine Exploration Quarterly*, XCIV (1962), p. 139; ש' אפלבוואם, יהודים ויוונים בקיריני הקדומה, ירושלים 1969, עמ' 251, 266 (להלן — אפלבוואם, יהודים בקיריני).

3 צ'ריקובר, היהודים במצרים, עמ' 167 ואילך; A. Fuks, *Corpus Papyrorum Judaicarum*, II, Cambridge Mass. 1960, No. 435 (*CPJud* — להלן).

4 (להלן — *P. Mich*), Vol. VIII (*P. Mich*), *Papyri in the University of Michigan Collection*, Second Series, ed. J. G. Winter and H. C. Youtie, Ann Arbor 1951, Nos. 471 (esp. ll. 8 f.), 477 (esp. ll. 28–30).

למרבה הצער, אין התעודות נושאות תאריכים, אך התייחסותן למרד היהודי מימי טריאנוס אינה מוטלת בספק, בעיקר בשים לב לנתונים הפאליאוגראפיים ולשימוש הטרימינולוגי הוזה שבעשה ב- *P. Brem.*, 11 ביחס לאותו מרד⁵. אמנם היעדר התאריכים מונע מאתנו לקבוע בביטחה אם 'המהומה והמבוכה' נחתמו על-ידי 'הקרב', או אם היו אירוע אחר של התפרצות נוספת ומאוחרת ממנו⁶; מכל מקום, התעודות עצמן מלמדות על ימיה הקשים של אלכסנדריה באותו זמן, והן מאלפות עוד יותר, כיוון שנערכו כמכתבים של חייל רומי מן השורה, אשר נטל חלק פעיל במערכה הצבאית נגד היהודים וגם נפצע בה אנושות.⁶ (*P. Mich.*, VIII, 478).

הידיעות על ממדי הנזק והחורבן בחורא (*χώρα*) המצרית רבות יותר, ועל אף קלישות תוכנן ניתן ללמוד מהן לא מעט על ההיקף הטריטוריאלי הנרחב של המרד. הדברים נתלבנו הרבה בספרות המחקר⁷, ונסתפק רק במניית המקומות הנפגעים או בלימוד הקרבות לפי סדר גיאוגרפי (מצפון לדרום): פלוסיום, אתריביס, ממפיס, פאיום, מחוז היראקליאופוליטס, אוקסירינקוס, מחוז קינופוליטס, מחוז הרמופוליטס, תבאיס, אפולינפוליס-מאגנה (אדפו). בולטות שתי עדויות, האחת מפאיום (*CPJud.*, II, 449) והשנייה מאוקסירינקוס (*CPJud.*, II, 450), העשויות להדגים עד כמה היה עמוק המשקע המר של המרד היהודי. הראשונה מלמדת כי עוד בשנת 151 לספה"נ נשארו בעקבותיו חלקות שדה חרבות, באין עובד; ואילו השנייה מורה כי זכר הניצחון על היהודים צוין מדי שנה על-ידי חג מקומי שקיים עוד בשנת 199/200 לספה"נ. על סבלה של אוקסירינקוס בימי המרד ורגשות תושביה

5 *Die Bremer Papyri (Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften)*, ed. U. Wilcken, Berlin 1936, No. 11 (*P. Brem.* — להלן); Winter and Youtie, *P. Mich.*, VIII, pp. 58–62.

6 האפשרות השנייה יכולה לחזק ולאשר את הצעת אפלבאום בדבר התחדשות המהומות באלכסנדריה בשנת 116 לספה"נ; ועיין: אפלבאום, יהודים בקיריני, עמ' 227–229, 251, 266. משום שהלה השתחרר מהצבא בשנת 136 לספה"נ (ראה על כך להלן), חשב דייוויס כי

*6 גיוסו חל בשנת 110 לספה"נ; עיין: R. W. Davies, *The Enlistment of Claudius Terentianus*, *American Society of Papyrologists, Bulletin*, X (1973), p. 21, n. 3. אף מה הביטחון כי שרת עשרים וחמש שנים במלואן והרי הפאפירוס שהעיד על שחרורו (אם גם בעקיפין) דן בחייל אחר שקנה את שחרורו מהצבא זמן קצר לאחר גיוסו, מה גם שנמנה עם חבריו של הנ"ל? ראה פרטים: R. W. Davies, *The Enlistment of Claudius Terentianus*, *Transactions of the American Philological Association*, XC (1959), pp. 139–146. האם אי אפשר להקיש מכך גם לגביו? לא מן הנמנע כי הלה גויס זמן קצר לפני המרד היהודי, כנראה לרגל התכונה הצבאית שעוררה המלחמה הפרתית.

7 להלן יובאו רק פרטים ביבליוגראפיים של מחקרים ידועים בקשר למרדם של יהודי מצרים: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ-ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, א, תל-אביב תשי"ט, עמ' 202 ואילך; צ'ריקובר, היהודים במצרים, עמ' 160 ואילך; A. Fuks, *The Jewish Revolt in Egypt (A.D. 115–117) in the Light of the Papyri*, *Aegyptus*, XXXIII (1953), pp. 131–158; idem, *Aspects of the Jewish Revolt in A.D. 115–117*, *Journal of Roman Studies*, LI (1961), pp. 98–104; V. Tcherikover and A. Fuks, *CPJud.*, I (1957), pp. 86–93; II (1960), pp. 228–260. ש' אפלבאום, יהודים בקיריני, עמ' 175 ואילך.

כלפי היהודים, מצביעה אולי העובדה כי בין אוצרות הפאפירוסים הרבים שנתגלו בה נמצא חלק ניכר וחשוב של ספרות המאטירים הפאגאניים, הרווייה שנאת ישראל, שהיתה בה גם התייחסות ישירה למאורעות הימים ההם.⁸

מהשנים הראשונות לאחר המרד שרדו תעודות המוכיחות כי הופעלה במצרים מדיניות שיקום ענפה ומתוכננת מגבוה. ב־ 36 *P. Brem.*, נשתמר, למשל, אדיקט של הדריאנוס (משנת 118 לספ"נ) למען איכרי הארץ, שבו גילה הקיסר התחשבות ניכרת במצבם הגרוע והוכיח רצון טוב לעזרה בהקלות שונות, כמו: הפחתת המסוי על אדמות הציבור (*δημοσία γῆ*) בהתאם לערכן הפרודוקטיבי.⁹ יש להניח כי הפניות והבקשות להקלות במסוי ובדמי האריסות על אדמות הציבור, שהוגשו אל משרדו של אפולוניוס הסטראטגוס של מחוז אפולינפוליטס — הפטאקומיה בסוף 117 ובראשית 118 לספ"נ¹⁰, היו רק חלק קטן ביותר מכלל הפניות באותה תקופה. עצם העובדה שהטיפול בבעיות כאלה הגיע בסופו של דבר עד לדרג קיסרי, עשויה ללמד כי התופעה היתה רחבת ממדים ומדאיגה, עד כדי כך שפתרונה חרג מתחום סמכויותיהם של הסטראטגים במחוזותיהם. סימני המשבר הכלכלי שלאחר המרד באו לידי ביטוי גם בתנודות מחירים חריפות ובמחסור ניכר של מוצרים בסיסיים (ובראשם לחם), דבר שגרר הטלת פיקוח חמור על אספקתם, שיווקם ומחירם. דוגמא מאלפת יכול לשמש אחד המיסמכים מאוקסירינקוס (1454 *P. Oxy.*) משנת 117, שהוצא מן הסתם על-ידי האגוראנומוס המקומי ונערך כחווה שהיבב את האופים העירוניים לספק לחם בכמויות התואמות להקצבת החיטים ובמחירים קבועים ולא מופקעים. תעודה אחרת משנת 118 לספ"נ, ממחוז אפולינפוליטס-הפטאקומיה (*P. Giss.*, 79, col. III) מלמדת על עליות תלולות במחיר היין ועל נטייה גוברת לנטישת כרמים. סביר להניח כי בין אוספי הפאפירוסים 'מסתתרות' עדיין עדויות נוספות ממין זה, ואולי אף תתגלנה אחרות. מכל מקום, גם המידע שנצטבר בידינו עד עתה מספק נתונים מאלפים על הממדים הגדולים של נזקי המרד היהודי.

The Oxyrhynchus Papyri (*P. Oxy.* — להלן), ed. B. P. Grenfell, A. S. Hunt et al., 8
London 1898 ff., Nos. 33 (verso), 471, 1089, 1242, 2177

9 עיין: E. Kornemann, Ein Erlass Hadrians zu Gunsten ägyptischer Kolonen vom Jahre 117, *Klio*, VIII (1908), pp. 398-412; M. I. Rostowzew, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates*, Leipzig 1910, pp. 165-166, 175-177; W. L. Westerman, Hadrian's Decree on Renting State Domain in Egypt, *Journal of Egyptian Archaeology*, XI (1925), pp. 165-178; S. L. Wallace, *Taxation in Egypt from Augustus to Diocletian*, Princeton 1938, pp. 340-341

10 ראה: *Griechische Papyri im Museum des oberhessischen Geschichtsvereins zu Gissen* (*P. Giss.* — להלן), ed. O. Eger, E. Kornemann and P. M. Meyer, Leipzig-Berlin 1910-1912, Nos. 4-7 (cf. pp. 22-38); A. S. Hunt, *Catalogue of the Greek Papyri in the John Rylands Library*, Manchester, 1911, No. 96; L. Mitteis, *Griechische Urkunden der Papyrussammlung zu Leipzig*, 1906, No. 266; *P. Brem.*, 34

על-פי 'מכותיה' של מצרים, ובשים לב למשך הזמן הארוך של פעולות האיבה (למעלה משנתיים), ניתן להתרשם כי המתקוממים פעלו באזורים מסוימים ללא מעצור צבאי ראוי לשמו¹¹. לכאורה עשוי הדבר לעורר תמיהה: היכן היה הצבא הרומי? מדוע התמהמה כל כך להשליט סדר ולדכא את המורדים?

דומה כי ההסבר העיקרי לתמיהה זו נעוץ במידה רבה במצבת כוח האדם של הצבא הרומי במצרים ובצורת היערכותו הסטראטגית בפרוץ המרד. בחינה מדוקדקת בנושא זה, ללא התייחסות ישירה ועניינית למרד היהודי, נעשתה על-ידי המלומד הנודע לסקייה¹². ממצאיו מורים על מגמה שיטתית של הפחתה במספר החיילים המשרתים בפרובינקיה המצרית, מ-22,800 לערך בראשית המאה הראשונה עד מחצית לערך ממספר זה בימי הדריאנוס; אך אם גם העניק הדבר ניידות יתר לצבא, דבר שנועד מן הסתם לחפות על צמצומו המספרי¹³, הרי לא היה בכך כדי לטשטש את עצם ההפחתה המשמעותית האמורה, שבוודאי היו לה השלכות חמורות לגבי מרד בהיקף טריטוריאלי נרחב כל כך. לא כאן המקום להעמיק בשורשי התופעה הזו. נסתפק רק בציון העובדה כי מאז כיבושה לא היוותה מצרים מטרד בטחוני חמור ומסוכן כמו פרובינקיות אחרות. מצבה הגיאוגרפי-סטראטגי המיוחד איפשר לשלטונות הרומיים לקיים בה צבא קטן יחסית, וכבר עמד על כך בתבונה ההיסטוריון יוסף בן מתתיהו¹⁴. מסתבר כי לבד מפעילויות נומאדיות קטנות ממדים מכיוון המדבר או בגבול נוביה שבדרום, עליהן אין כמעט ידיעות¹⁵, לא הוטל הצבא הרומי במלחמה רצינית כל שהיא עד ימי טריאנוס. הבעיות הבטחוניות העיקריות, אך המוגבלות בהיקפן, התמקדו במיוחד באלכסנדריה; ובמידה שהופעלו שם כוחות מאסיביים, נעשה הדבר עקב ההתכתשויות בין אורחי העיר ליהודים (מאורעות 38, 41 ו-66 לספ"ג). למעשה, ישב בסביבת אלכסנדריה עד שנת 43 לספ"ג רק הליגיון העשרים ושניים דיוטאריאנה; ונראה כי צירופו של הליגיון השלישי קירינאיקה למחנה הקבע

11 התרשמות זו עולה גם מכתבי אוזביוס ואפיאנוס, ראה: Eusebius, *Historia Ecclesiastica*, IV, 2; Appiani *Historia Romana* (ed. Vireck), Fr. 19, pp. 534–535. מעדויות אלה ניתן ללמוד על שליטת היהודים במחוזות שונים במצרים ובדרכים חשובות. נצחונותיהם של היהודים והמורא שהטילו על אוכלוסי החורא המצרית מוצאים הד גם בתעודות פאפירוס, ראה: *CPJud.*, II, 436–438.

12 עיין: J. Lesquier, *L'armée romaine d'égypte d'Auguste à Dioclétien*, Cairo 1918, pp. 101 f. (להלן – לסקייה, הצבא הרומי במצרים). מחקר זה מהימן ביותר בשל היקפו, דיוקו ועמקותו. השווה עוד בסוגייה האמורה: G. L. Cheesman, *The Roman Garrison in Egypt*, Karanòg – *The Roman Nubian Cemetery*, Eckley B. Cox Junior Expedition to Nubia, VIII, University Museum of Pensilvania, Philadelphia 1910, pp. 106–114; idem, *The Auxilia of the Roman Imperial Army*, Oxford 1914, pp. 163–164.

13 לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 478 ואילך.

14 עיין: מלחמות ב, טז, ד (384–387); ד, י, ה (605–615).

15 על השקט בגבול נוביה, שם נתרכזו מרבית היהדות של חיילות-העזר הרומיים במצרים, עיין: Eckley B. Cox Junior Expedition to Nubia, VIII (1910), pp. 86 f.

שבניקופוליס הסמוכה נבע ממאורעות השנים 38—41 לספח"נ¹⁶. אי לכך, גם לאחר מכן לא ישבו שם שני הליגיונות במלוא עוצמתם המספרית, אלא הפרישו יחידות למשימות שונות בחורא¹⁷. אף רובן המכריע של יחידות חיילות-העזר (auxilia) הוצבו מחוץ לאלכסנדריה, כדי לפקח על מכרות, מחצבות אבן, עורקי תחבורה חשובים ומבצרי גבול; והן היו מפורזות עד לפינותיה הרחוקות ביותר של מצרים¹⁸. ישיבת הליגיונות (חוד המחץ של הצבא) בניקופוליס נעשתה מן הסתם גם בגלל חישובים אימפריאליים כלליים, שכן ניתן היה להעביר משם לפי הצורך, במהירות וביעילות, יחידות סיוע לפרובינקיות אחרות ובמיוחד לסוריה וליהודה הסמוכות¹⁹. מבין הדוגמאות הבולטות נזכיר את הסיוע שהוגש לקורבולו במסע המלחמה שלו נגד הפרתים בשנת 63 לספח"נ, ובמיוחד את השתתפותן של יחידות סיוע לדיכוי המרד הגדול ביהודה²⁰. העזרה הצבאית למיגור תנועות מרד ביהודה הגיעה לשיא בימי בר-כוכבא; ומקובלים אנו כי במערכותיו נספה כליל הליגיון העשרים ושניים דיוטאריאנה²¹. כתובת חדשה, שראתה אור ב-1967, מוכיחה באופן דומה כי שתי קהורותות הועברו ממצרים ליהודה בחודש ספטמבר של שנת 105 לספירה, במסגרת ההכנות לסיפוח ארץ הנבטים לאימפריה הרומית בשנה הקרובה²².

למרבה הצער אין בידינו נתונים מדויקים לגבי מצבת כוח האדם הצבאי במצרים בשנים 115—117; אף לא פרטים מספיקים על מקומות הצבתן של היחידות השונות. אף-על-פי-כן ראוי לתת את הדעת על עניינים אלה; ואם גם נצליח לשרטט תמונה כללית בלבד, הרי

16 ראה: לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 58—60.

17 פרטים מלאים, ראה: P. Meyer, Die Ägyptische Legio XXII und die Legio III Cyrenaica, *Neue Jahrbücher für Philologie und Pädagogik, Jahrbücher für classische Philologie*, CLV (1897), pp. 577—596 (esp. 581 f., 586 f.); G. L. Cheesman, p. 107; E. Ritterling, in: Pauly-Wissowa, *Real-encyclopädie der Klassischen Altertumswissenschaft*, Stuttgart, XII (1924), s.v. *Legio*, cols. 1509 ff. הצבא הרומי במצרים, עמ' 52 ואילך, 62 ואילך.

18 לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 73—96, 378—412; Cheesman, pp. 107 f.

19 פרטים מלאים, ראה: לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 19, 51, 74 ואילך, 82 ואילך, 86, 96 ועוד. ראה גם להלן, והערות 22—23. עיין גם: E. Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* (ed. G. Vermes and F. Millar), I, Edinburgh 1973, p. 547, n. 150.

20 מלחמות ה', א' ו (43—44); ה', ו, ה (287); טאקיטוס, היסטוריה, ה', 1. בהקשר זה ראוי לציין כי אלכסנדריה היתה אחד הבסיסים החשובים להתארגנות הצבאית נגד מורדי יהודה, עיין: מלחמות ג', ד, ב (64 ואילך), ד, יא, ה (656 ואילך).

21 עיין: P. Meyer, *Das Heerwesen der Ptolemäer und Römer in Ägypten*, Berlin 1910, p. 154; לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 155; ש' ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים 1952, עמ' 75; E. Schürer, p. 548.

*21 המדובר ב- *cohors I Hispanorum* וב- *cohors I Thebaeorum*. פרטים מלאים ראה: H.-G. Pflaum, *Un nouveau diplôme militaire d'un soldat de l'armée d'Égypte, Syria*, XLIV (1967), pp. 339—362. סביר להניח כי שתי הקהורות הוחזרו מצרימה לאחר שהשלימו את משימתן.

יקל הדבר לתרץ את התמיהה דלעיל. כידוע, פרצו פעולות האיבה הראשונות מצד יהודי מצרים בקיץ 115, כאשר האימפריה הרומית היתה שרויה בעיצומה של המלחמה הפרתית הגדולה (114–116 לספה"נ), שדרשה שיגורם של כוחות סיוע לא מעטים מפרובינקיות אחרות²¹**. אך טבעי ומובן כי מצרים השכנה תרמה אף היא את חלקה כפי שעשתה כבר בעבר, ואמנם יש לכך אישור בשתי כתובות הנוגעות לליגיון השלישי קירינאיקה: האחת מדורה-אירופוס מראשית שנת 115, והשנייה מיהודה משנת 116 לספה"נ²². למרות שלא ברור מתוכן אם כל הליגיון יצא את מצרים, או אם רק חלק ממנו בתור Vexillatio, אין ספק כי עיקר בטחונה של הפרובינקיה ושל אלכסנדריה בפרט הוטל על שכמו של הליגיון העשרים ושניים דיוטאריאנה. לא מן הנמנע כי אל כוח הסיוע הליגיונרי האמור נתלוו אף יחידות מחיילות-העזר שפעלו במצרים, אם לשפוט למשל מהשתתפותה של ה-ala Augusta באותה מלחמה²³. כך או אחרת, מצבת כוח האדם הצבאי במצרים מורה על צמצום מספרי ניכר בעקבות האירועים בגבול הסורי. די בהיעדרם הממושך של כוחות סיוע אלה, עד קיץ 116 לפחות²⁴, כדי לבאר (ולו גם באופן חלקי) את ההצלחה היהודית באביב ובראשית הקיץ של אותה שנה, ובדרך זו אף להסביר את ממדי ההרס הגדולים ברחבי מצרים ובאלכסנדריה גופה. מכל מקום, הזזת הכוחות מזרחה החלישה את כוח ההרתעה הרומי, דבר שהיה בו כדי לעודד מחדש את המורדים היהודים באלכסנדריה (שניצני התקוממותם הראשונים דוכאו כבר ב-115) לשתף פעולה עם אחיהם בחורא. המציאות ההיסטורית מוכיחה כי בימים עברו הצליחו הרומאים לאתר בלא קשיים מיוחדים את מוקדי התבערה של תנועות המרי היהודיות, כפי שקרה בשנים 41, 66 ו-73 לספה"נ; ואם גם נזקקו בשנת 66 לעזרתם של 2,000 אנשי צבא מלוב השכנה (מלחמות ב, יח, 494), בכל זאת לא נמצאו במצב של חוסר אונים ואזלת-יד, וממילא לא היו מצרים ואלכסנדריה נתונות לסכנה כה גדולה כמו במרד הגדון. מסתבר, איפוא, כי על הגנת אלכסנדריה, ומצרים התחתונה בכלל

²¹** ראה, למשל: H. M. D. Parker, *The Roman Legions*, Cambridge 1958, pp. 159 ff.; N. C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, New York 1968, pp. 220–221. *Excavations at Dura Europos, Fourth Season* (ed. M. I. Rostovtzeff et al.), New 22 *Corpus* Haven 1933, pp. 56 ff.; *Sixth Season*, 1936, pp. 480 ff. הכתובת מיהודה, ראה: *Inscriptionum Latinarum*, III, 13587 על שיגור יחידות לסוריה ניתן ללמוד גם מ-*P. Mich.* VIII, 467 (ll. 8 f.) אך לא ברור אם הדבר נעשה לרגל המלחמה בפרתים או לרגל מתיחות מקומית ביהודה. האפשרות השנייה מפתה ביותר, אך לא אדון בה כאן. עיין אלוך, עמ' 255 ואילך; E. M. Smallwood, *Palestine, c. A.D. 115–118*, *Historia*, XI (1962), pp. 500–510; D. Rokeah, *The War of Kitos: Towards the Clarification of a Philological-Historical Problem*, *Scripta Hierosolymitana*, XXIII (1972), pp. 79–84.

²³ לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 74–76.

²⁴ חישוב כרונולוגי זה יכול למצוא סימוכין בכתובת האמורה מיהודה ובידיעות על הניצחון הרומי בממפיס בראשית שנת 117 לספה"נ, שנזכר בתעודת פאפירוס, ראה: U. Wilcken und L. Mitteis, *Gründzuge und Chrestomatie der Papyruskunde* (או — *M. Chr.* — להלן — *W. Chr.*), I, 2, Leipzig–Berlin 1912, No. 17; *CPIud.*, II, 439.

זה, הופקד באותם ימים רוב רובו של הליגיון העשרים ושניים דיוטאריאנה (להוציא יחידות קטנות שהוצבו בחורא), שנסתייע ככל הנראה בשלוש קוהורטות של חיילות-עזר²⁵, ואולי גם בחלק מן הליגיון השלישי קירינאיקה, אם אמנם לא יצא בשלמותו למלחמה הפרתית. אין ספק כי היה זה כוח בלתי מספיק לגבי עיר גדולה כאלכסנדריה²⁶.

פיוורן של שאר היחידות במרחבי החורא המצרית, פגע אף הוא ללא ספק ביעילות התגובה נגד המורדים היהודיים. הנתונים שבידינו מורים כי רק יחידות בודדות, מחילות-העזר שפעלו מדרום לקודקוד הדלתא, הוצבו צפונית לתבאים, בעוד שרוב הכוח חנה בחלק הדרומי של מצרים העליונה, ובעיקר בגבול נוביה²⁷. אין לתמוה, איפוא, על סבלה הרב של אוקסירינכוס, משום שעל הגנתה היתה מופקדת, ככל הנראה, רק קוהורטה בודדת אחת; והוא הדין בתבאים שאף בה הוצב כוח דומה²⁸. מצבה של פאיוס היה 'טוב' יותר (יחסית), כיוון שבתחומה שהה צבא רב יותר²⁹; אף-על-פי-כן, חלקים ניכרים מאדמותיה נשמו כליל בעקבות המרד היהודי (CPJud., II, 449). ייתכן כי מן הריכוז הצבאי שבגבול נוביה הופרשו כוחות סיוע אל המחוזות הצפוניים, ובמיוחד אל תבאים, שם התחוללו קרבות מרים, לפי עדויותיהם של אבות הכנסיה. אך באותה מידה אפשר כי אותם כוחות רותקו על-ידי מורדים יהודיים מקומיים, אם ננית, דרך משל, שיהודי אפולינופוליס מאגנה (אדפו) הצטרפו למרד³⁰. מכל מקום אחת הקוהורטות שהוצבה באותה סביבה (בקונסטראפוליניס-

25 הכוונה ל- *cohors I Ulpia Afrorum equitata*; *cohors I Damascenorum*; *cohors I Augusta Pannoniorum*. ראה פרטים: לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 84, 88-93.

26 עיין: J. F. Gilliam, *An Egyptian Cohort in A.D. 117, Antiquitas, Reihe 4: Beiträge zur Historia-Augusta-Forschung*, III (1966), p. 95, n. 18-19; cf. R. P. Longden, *The Wars of Trajan, Cambridge Ancient History*, XI (1954), pp. 250-251; A. von Premerstein, *Alexandrinische und Jüdische Gesandte vor Kaiser Hadrian, Hermes*, LVII (1922), p. 306. אם ניקח בחשבון את הצעת אפלבאום (יהודים בקיריני, עמ' 262-263) בדבר השתתפות כוחות צבא ממצרים בדיכוי המרד היהודי בקיריני, שפרץ במועד מוקדם יותר, נוכל להבין כי מצוקת כוח האדם היתה חמורה במיוחד.

27 הכוונה ל-*ala Comma* אחת בלבד ולחמש קוהורטות (לכל היותר) לפי הפירוט שלהלן: *ala Comma-genorum*; *cohors I Hispanorum equitata*; *cohors II Ituraeorum equitata*; *cohors scutata civium Romanorum*; *cohors I Augusta Praetoria Lusitanorum equitata*; *cohors I Thebaeorum equitata*; ראה פרטים: לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 76, 90-92, 95-88.

28 באוקסירינכוס היתה *cohors III Ituraeorum* ובתבאים *cohors II Thebaeorum*. עיין: לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 91, 95.

29 בפאיוס הוצבו ככל הנראה היחידות הבאות: *ala Apriana*; *cohors I Flavia Cilicum equitata*. עיין: לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 73, 86-87.

30 התרשמות זו עולה מן העובדה כי בסוף מאי של שנת 116 לספ"ה חדלו יהודי המקום לשלם את מס היהודים; ראה: CPJud., II, 229. ועיין עוד: א' צ'ריקובר, תפירות אדפו (Apolinopolis), קדם, א (תש"ב), עמ' 82. על האפשרות שיהודי מצרים העליונה, לרבות אלה שישבו בגבול נוביה, נטלו חלק במרד, ראה: F. Münter, *Der jüdische Krieg unter den Kaisern Trajan und Hadrian*, Leipzig 1821, pp. 35-36.

מאגנה שמדרום (לאדפו) — *cohors I Augusta praetoria Lusitanorum equitata* — ליקקה את פצציה האנושים בשלהי שנת 117 לספה"נ.³¹

לנוכח מציאות עגומה זו של היעדר כוחות לוחמים סדירים, נאלצו השלטונות לאלתר פתרונות דחופים ככל שניתן. אין לתמוה, למשל, אם היתה זו אחת הפעמים הבוודות בהיסטוריה של מצרים הרומית שילידים מצריים גויסו כ-*stationarii*, כדי לסייע בפעולות שמירה מקומיות.³² הסטראטגים במחוזותיהם, שבימים כתיקונם עסקו בעיקר בענייני מינהל, נאלצו הפעם להירתם למשימות צבאיות. בנדון זה מאלפות ממש התעודות מארכיונו של אפולוניוס, הסטראטגוס ממחוז אפולוניפוליטס הפטאקומיה, המשקפות הכנותיו לפעילות צבאית (*W. Chr.*, 326 = *P. Giss.*, 47), והמלמדות על אמצעים דומים שננקטו על-ידי הסטראטגוס ממחוז הרמפוליטס, שאף דאג להטיל חלק מהמעמסה הבטחונית על הארכונטים שלו (*CPJud.*, II, 436). מסתבר כי בגבור הסכנה, ומשבוששו הגייסות הרומיים להגיע, השליכו סטראטגים אלה את יתבם על האיכרים המקומיים. באחת התעודות הנוגעות למחוז הרמפוליטס צוין הדבר בצורה מאלפת: "תקווה אחת ושארית תוחלת היתה ביציאתם של המון הכפריים מהנפה שלנו כנגד היהודים מחללי הקודש" (*CPJud.*, II, 438). אין ספק כי אותה התבטאות משקפת בצורה נאמנה את המצוקה המקומית שנגרמה בגלל חסרונו של הצבא הרומי; מה עוד שמתברר מאותה תעודה כי 'המון הכפריים' דלעיל ניגף במערכה עם היהודים ורבים מתוכם ניספו. מצב דומה שרר, מן הסתם, גם באוקסיירינקוס. אף שם קצרה, כנראה, ידו של הכוח הרומי המועט לשאת לבדו בנטל הצבאי, ולכן גויסו כוחות מקומיים כדי לסייע להגנת העיר מפני התקפות המורדים (*CPJud.*, II, 450, col. II, ll. 32f.). אמנם אין בידינו נתונים ממשיים כדי לאמוד את כוחם הצבאי של היהודים באותה עת, אך בשים לב למספרם הרב, שהגיע למיליון נפש בקירוב מתוך אוכלוסיה בת 7½ מיליון לערך,³³ ניתן להניח כי יכלו לגייס כוח ניכר. אם גם ניקח בחשבון את הצטרפותם של המורדים היהודים מקיריני, נוכל לשער כי מספר הלוחמים היהודיים עלה בהרבה על מספר החיילים הרומיים שהיו במצרים ב-115—116 לספה"נ. רק לאחר מכן (בסוף שנת 116), משחזרו כוחות הסיוע שלחמו בזירה הפרתית, נשתנה המצב. ארגונם העצמי של היהודים בקהילות ממוסדות כדבעי, וריכוזיהם הדמוגראפיים הגדולים בשכונות וברובעים משלהם

31 פרטים מלאים על קורותיה באותם ימים, ראה: Pubblicazioni della Società Italiana per la ricerca dei Papiri greci e latini in Egitto (*PSI* — להלן), *Papiri greci e latini*, IX (Florence 1929), No. 1063, pp. 99–102; S. Daris, *Documenti per la storia dell'esercito Romano in Egitto*, Milano 1964, No. 33, pp. 98–99; A. S. Hunt and C. C. Edgar, *Select Papyri* (Loeb Classical Library), II, London 1934, No. 368; J. F. Gilliam, pp. 91–97; R. O. Fink, *Roman Military Records on Papyrus* (The American Philology Association), Cleveland 1971, pp. 277–280.

32 עיין: לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 101, 235–236.

33 ראה: פילון, נגד פלאקוס, 43; יוספוס, מלחמות ב', טז, ד (380 ואילך). עיין עוד: C. H. Box, *Philonis Alexandrini In Flaccum*, Oxford 1939, ad § 43.

מתוך עריה הגדולות של מצרים (אלכסנדריה, אוקסירינקוס, אפולינפוליס-מאגנה, הרמו-פוליס-מאגנה וארסינואה-קרוקודילופוליס)³⁴, עשויים ללמד על עוצמתם המספרית שם ועל אפשרויותיהם האופרטיביות והארגוניות בימי חרום. לא בכדי הביעו האלכסנדרונים את חששותיהם מריכוזם המהודש של היהודים (לאחר דיכוי המרד) באיזור מגורים נפרד משלהם, שכן הדבר עלול היה, לדבריהם, להעניק ליהודים (שוב) יתרון התקפתי על עירם.³⁵ נראה, איפוא, כי לא היה זה מקרה שאותם מקומות דווקא נזכרו כמוקדים בולטים בימי המרד. גם ריכוזי היהודים באזורים הכפריים של החורא המצרית היו מרשימים ביותר ודי אם נזכיר כי באיזור פאיום לבדו נמצאו כ-30 ישובים לערך³⁶, וכי סביבת ליאונטופוליס נקראה בשם המשמעותי 'ארץ-חוני' (*CPJud.*, III, 1530). בשים לב לעובדה כי רבים מתוכם היו צאצאיהם של מתיישבים צבאיים בעלי מסורת מפוארת, ניתן להניח כי אם גם עבר זמן לא מועט מאז, היו מסוגלים עדיין להוכיח כושר לחימה ורוח קרב, מה עוד שהיו עובדי אדמה שורשיים משך דורות רבים. שובם של כוחות הסיוע מהזירה הפרתית, בראשות הליגיון השלישי קירינאיקה, שינה את המצב מיסודו; ונראה כי היוזמה עברה מחדש לידי הרומאים. ברם, מלאכתם לא היתה קלה כל עיקר. דומה כי הגייסות החוזרים פילסו את דרכם למצרים בתנועה דרומה, מפלוסיום לעבר קודקוד הדלתא, כשהם מדבירים בדרכם את ריכוזי המורדים ב'ארץ חוני' ומטהרים את יובלי הדלתא הסמוכים שנתפסו בידי היהודים³⁷. קשה להניח כי ניסו לפרוץ ישירות לעבר אלכסנדריה, כיוון שמבחינה טאקטית היו מסתכנים בחציית שטח מבותר מאוד על-ידי מכשולי מים רבים, שעשוי היה לצפון 'הפתעות' לא נעימות. שיקול סטראטגי זה עשוי לקבל חיזוק אם ניקח בחשבון את מסעו הדומה של חיל החילוץ בראשות מיתרידאטס ואנטיפאטרוס להצלת יוליוס קיסר בשנת 47 לפנה"ס (מלחמות א, ט, ד, 190—192; קדמוניות יד, 131 ואילך). השליטה בקודקוד הדלתא היתה חיונית, משום שיכלה לתת בידי הצבא הרומי את המפתח לשני צירי התנועה העיקריים: (א) הציר הפונה צפונה לעבר אלכסנדריה ונמשך לאורך הזרוע המערבית של הדלתא, ללא מכשולי מים; (ב) הציר היורד דרומה לעבר פאיום ושאר חלקי

34 אלכסנדריה — פילון, נגד פלאקוס, 55, 62, 73; והשווה גם: המלאכות אל קאיוס, 127, 132; יוספוס, קדמוניות היהודים, יד, 117; נגד אפיון, ב, 33—36. אוקסירינקוס — *CPJud.*, II, 423, 454. אפולינפוליס מאגנה — *CPJud.*, II, Sect. IX. הרמופוליס מאגנה — *CPJud.*, II, 468. ארסינואה (קרוקודילופוליס) — *CPJud.*, I, 134; II, 432. פרטים נוספים על הארגון העצמי של הקהילות השונות, לרבות מגורי היהודים בשכונות משלהם, ראה בעבודה לשם קבלת תואר דוקטור של המחבר: המעמד המשפטי-מדיני של יהודי מצרים בתקופה ההלניסטית ובימי הפרניקיפאט הרומי (בהדרכת פרופ' י' אפרון ופרופ' ש' אפלבוואם), אוניברסיטת תל-אביב 1972, עמ' 137 ואילך, 168 ואילך, 282 ואילך.

35 עיין: *CPJud.*, II, 158a, cols. VI—VII.

36 צ'ריקובר, היהודים במצרים, עמ' 24 ואילך.

37 על שליטת היהודים ביובלי הדלתא ניתן ללמוד מתוך עדות אפיאנוס (לעיל, הערה 11).

החורא המיושבים, בצמוד לפיתולי הנהר³⁸. סביר להניח כי לא במקרה נערכו המורדים היהודיים בסביבות ממפיס דווקא (*CPJud.*, II, 438–9). במקום ההוא ניתן היה לסכל ביתר קלות את מבצע צליחת הנהר, מה גם שאפשר היה לחסום את עורקי התחבורה האמורים. מהלך המאורעות בזירת ממפיס לוטה בערפל. מקובלים אנו מאחת העדויות הפאפירולוגיות (שם, 439) כי המפלה היהודית שם היתה בראשית 117 לספה"ג, וכנראה רק לאחר שנערכו במקום שני הליגיונות הרומאים גם יחד (שם, 438). עצם העובדה כי בואם לממפיס לא נעשה בעת ובעונה אחת (שם), יכול ללמד כי אכן נעו לעברה בשני צירים שונים, ובדרך זו אפשר לחזק את הצעתנו. ייתכן כי היהודים לא הצליחו למנוע את הליגיון השלישי קירינאיקה מצליחת הנהר, כיוון שעוד קודם לכן הגיע לשם הליגיון העשרים ושניים דיוטאריאנה, לאחר שהצליח (כנראה) בכוחות עצמו להשליט סדר באלכסנדריה. אי לכך, שהותו המוקדמת בממפיס עד להיערכותו המשותפת עם הליגיון השלישי קירינאיקה יכולה ללמד כי במקום התחוללה מערכה עזה ביותר, ולא בכדי נחשבו תוצאותיה ל'נצחון והצלחה' מנקודת מבטם של אויבי היהודים (שם, 439)³⁹.

למרבה הצער נותרו רק שרידים של מידע פאפירולוגי על אבדות הצבא הרומי, אך בצורה מקוטעת וקלושה ביותר. הידיעה הבולטת ביותר נשתמרה בתעודה *PSI*, 1063 בהתייחסות לגורלה של ה-*cohors I Lusitanorum*. גיליאם הוכיח את זיקתה למרד היהודי מימי טריאנוס (לעיל הערה 26), בגלל שתי סיבות עיקריות: (א) התאריך — 3 בספטמבר 117 לספה"ג; (ב) התמורה המשמעותית במצבת כוח האדם של הקוהורטה, המשתקפת ביחס לאותו תאריך. התעודה נערכה בצורת שש קבלות שהופנו אל ה-*Centurio Princeps* של הקוהורטה, מטעם ששת ה-*signiferi* של הקנטוריות השונות, כדי לאשר קבלתם של פקדונות כסף (*deposita*) למען חיולם של 126 'מגויסים אסיינים' (*tirones Asiani*). בנתחו את התעודה לפרטיה, אגב עריכת חקירה השוואתית על קורות הקוהורטה הזו בתעודות אחרות, הגיע גיליאם למסקנה כי הקבלות הנ"ל משקפות את אבדות הקוהורטה בימי המרד היהודי. מספר המגויסים החדשים, שנועדו למלא מחדש את שורותיה, מורה כי שיעור האבדות הגיע לכדי שלישי. אם נפרט יותר ונתייחס אל כל קנטוריה בנפרד, נקבל באחוזים את השיעורים הבאים (לפי סדר אזכרת היחידות בתעודה): 33, 28, 33; 36, 40 ו-38 אחוזים. גיליאם סבר כי עובדת הבאתם של 'מגויסים אסיינים' מאלפת אף היא,

38 זוהי גם הדרך הצבאית החשובה שהובילה לאורך צדו המערבי של הנילוס לכיוון אוקסירינקוס ודרומה, ראה: Claudius Ptolemaeus, V, 5, 29.

39 על המערכה באיזור ממפיס והדלתא, עיין: אפלבאום, יהודים בקיריני, עמ' 252, 264–267. ראוי לציון, בהקשר זה, הערכתו של אפלבאום לגבי ידיעה אחת בחזיונות הסיבילות (יב, 326–328) העשויה, לדעתו, ללמד על אבדותיו של הליגיון השלישי קירינאיקה באותה מערכה (שם, עמ' 264).

כיוון שניתן ללמוד ממנה על מחסור בכוח אדם מקומי מתאים (שנגרם כנראה בעטיו של המרד) ועל רצון להשביח את איכות הלוחמים⁴⁰.

תמונה מטושטשת למדי, אך דומה בתכלית, ניתן לשרטט ביחס לאבדותיהם של שני הליגיונות, ובמיוחד לגבי הליגיון השלישי קירינאיקה, בהסתמך על התעודה המקוטעת והמשובשת — *P. Vindob., L, 2*⁴¹. זו נערכה כרשימה של חיילים משני הליגיונות, אך משרידיה ניתן להציל 28 שמות בלבד, רובם מן הליגיון השלישי קירינאיקה, ואשר מתוכם סומנו 9 הרוגים. מסתבר, איפוא, כי שיעור האבדות, המשתקף מן המסמך המקוטע הזה, הגיע לכדי 32 אחוזים, בדומה ל-*cohors I Lusitanorum*; דבר שיכול ללמד על הקרבות המרים שניהלו הליגיונות עם המורדים היהודיים.

מאלפת יותר היא התעודה *BGU, 140* (= *M. Chr., 373*), אשר נערכה כתעתיק יווני (מרומית) של אדיקט אפיסטולארי מטעם הדריאנוס קיסר, שנתפרסם באוגוסט 119 במטה הפיקודי של מחנה החורף הליגיונרי במצרים. במכתבו הודיע הקיסר לחיילי שני הליגיונות כי הוא ער לבעיה שבניהם של חיילים, שנפלו בזמן שרותם הצבאי, לא יכלו לרשת את נחלות אבותיהם משום שנולדו מנישואין המנוגדים לחוקי המשמעת הצבאית⁴². בהמשך דבריו הדגיש במפורש כי מצא לנכון לזיום תקדים משפטי, המיוסד על פרשנות ליברלית של התקנות הקשוחות מימי קודמיו, כך שבניהם של הנופלים בזמן השרות הצבאי יוכרו כיוורשים לגיטימיים של רכוש אבותיהם. לבסוף הוסיף, בנימה מתחסדת קמעא, כי מעשהו אינו צריך להתפרש כאילו ביקש להמליץ על עצמו בפני חייליו, אלא כדבר שהם זכאים לו בדיון. תאריך פירסומה של התעודה, הסמוך כל כך לסיומו של המרד היהודי, מעורר את הרושם כי תקדים משפטי זה נעשה לנוכח תופעה רחבת ממדים שהיה לה הד ציבורי נרחב. לא מן הנמנע כי רוב המשפחות הממורמות היו מאלכסנדריה רבת, שהרי בסביבתה חנו הליגיונות. מיוזם הסוּר והנודע לשימצה של תושביה⁴³, עשוי לבאר את עצם

40 אותה מדיניות באה ככל הנראה לידי ביטוי גם ביחס לגיוסם של חיילים לליגיון השני טריאנה בשנת 132/3 לספ"ה⁴, ועיי' על כך: J. F. Gilliam, *The Veterans and Praefectus Castrorum of the II Traiana in A.D. 157*, *American Journal of Philology*, LXXVII (1956), pp. 359 ff.

41 נוסח התעודה ופרטים ביבליוגראפיים, ראה: R. O. Fink, No. 34, pp. 160–163.

42 ראה: *Aegyptische Urkunden aus den Staatlichen Museen zu Berlin, Griechische Urkunden* (BGU), Berlin 1895 ff., No. 140. כידוע לא הותר לחיילי הליגיונות לשאת נשים בזמן שרותם בפרינקיטות. אם עברו על האיסור ונולדו להם ילדים, לא נחשבו אלה לצאצאים לגיטימיים (אף לא ביחס לדיני ירושה) עד לאחר שחרור אבותיהם משרותם הצבאי. פרטים מלאים בסוגייה זו, הנוגעים גם למצרים ולמצאיה הפאפירולוגיים הקשורים בכך, עיי': לסקייה, הצבא הרומי במצרים, עמ' 262 ואילך.

43 באופן זה מתוארת העיר במכתב המיוחס להדריאנוס עצמו, ראה: *Scriptores Historiae Augustae*, VIII. על אופיים הסוּר של תושבי אלכסנדריה ויחסם העויין לרומא, ראה: H. Box, pp. XII–XVIII; H. A. Musurillo, *The Acts of the Pagan Martyrs*, Oxford 1954, *passim*; P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, I, Oxford 1972, pp. 90, 125–128, 488, 545, 550, 794–795.

ההתמרמרות ויכול לרמז על אופיה החריף והבוטה של זו. סביר לשער כי, על אף הכחשתו, ביקש הדריאנוס, שעלה זה מקרוב לשלטון, לקנות בדרכי נועם את לב נתיניו, ובמיוחד כשהדברים אמורים באנשי צבאו. כך או אחרת, מכתבו מגלה כי הליגיונות הרומיים במצרים ספגו אבדות ניכרות בהתמודדותם עם המורדים היהודיים. מכל מקום, לא היה במועד ההוא כל אירוע מלחמתי אחר שיכול היה להצדיק חריגה כה מהותית מתקנות המשמעת הצבאית. עלת חוסר הידע המכסה על מרד היהודים בתפוצות נשארת בעינה. יש לראות את הדברים שנאמרו כהארות קטנות בלבד.